

ОДБРАНА

СПЕЦИЈАЛНИ ПРИЛОГ БРОЈ 139

ПОЕМА БОЛА И ПРКОСА

СРПСКА
КЊИЖЕВНОСТ
У ПРВОЈ
СВЕТСКОЈ РАТУ

Аутор
Зоран МИЛАДИНОВИЋ

Период Великог рата је време у коме се није ратовало само војском, већ и целокупном српском културом (књижевност, музика, позориште).

Један поред другог ту су Дучићеви *Царски сонети*, Бојићева *Плава гробница*, гусларски десетерац, Мештровићеве скулптуре, глумачке минијатуре Бране Цветковића, фотографије Владимира Бецића, *Капларско коло* и носталгична песма тужне мелодије, најродољубивија и најпопуларнија песма у српској историји *Тамо далеко*.

Српски писци су се у Првом светском рату нашли у потпуно новим историјским и друштвеним условима. Ратне околности су учиниле да књижевна дела, која су у почетном периоду била плод инспирације, у изгнанству израсту у приметан организован и креативан рад на плану одржавања континуитета српске књижевности. У годинама велике колективне одговорности за народ и отаџбину, књижевници су углавном превазилазили трагичне личне доживљаје и *Њонорна сновиђења* и писали књиге са патриотским порукама. Период Првог светског рата је време у коме се није ратовало само војском, већ и целокупном српском културом (књижевност, музика, позориште). Један поред другог ту су Дучићеви *Царски сонети*, Бојићева *Плава гробница*, гусларски десетерац, Мештровићеве скулптуре, глумачке минијатуре Бране Цветковића, фотографије Владимира Бецића, *Капларско коло* и носталгична песма тужне мелодије, најродољубивија и најпопуларнија песма у српској историји *Тамо далеко*. Потпуно је јасно да српска култура и књижевност јачају борбени дух српског војника и његову жељу за брзим повратком у поробљену земљу, што се све улило у незауставиву бујицу српских армија, које су 1918. године кренуле у ослобођење Србије и других југословенских простора.

Неки писци су књижевном имагинацијом на Први светски рат одговорили одмах, други су књижевне обраде писали много касније. У овом избору поезије и прозних фрагмената дата је предност хоризонталним пројекцијама, када књижевно дело живи у свом времену и услед тога је снажније, речитије, искреније и разумљивије. Уосталом, данашње генерације само из таквих књижевних остварења могу упознати емотивну страну ратних догађања у часу када се збивају, духовну климу, целокупну ратну атмосферу и књижевне изражаје, ослобођене реинтерпретирања чињеница из прошлости у служби нових политичких идеја или промењених друштвених околности. Нема сумње и да сложеност и драматичност ратних ситуација у Првом светском рату захтева да у још већој мери писце не читамо само данашњим мерилима, већ и очима савременика у тре-

нутку стварања књижевних дела, јер се она само тако могу потпуно разумети и правилно оценити.

На старим огњиштима

Уводна поглавља српске књижевности у Првом светском рату исписана су током балканских ратова и борбе за ослобођење јужних српских крајева. Српски писци се у тим ратним годинама привикавају на стварање у другачијим, ратним условима, док је целокупна српска књижевност хомогенизована на линији родољубља и националне одговорности. Национална дужност у подједнакој мери обавезује и познате и непознате писце да се и кроз писану реч одуже домовини, ободре борце и српски народ. Почињу да пишу и неки који никада раније нису, па се, на пример, у часописима све чешће јављају војници и официри са фронта, са више или мање успешним књижевним прилозима. Иако нове, ратне теме још нису превладале, оне су, ипак, још више унапредиле разноврсност књижевности и омогућиле да се најбољи песници и приповедачи искажу у књижевној обради ратних догађаја.

Већина периодичних издања, додуше, широм отвара странице за десетерце, косовске песме, победе, плотуне и тробојке, али песници, приповедачи и критичари *Српског књижевног гласника*, Владислав Петковић Дис и Милутин Ускоковић у *Делу* и поједини књижевници у другим листовима и специјализованим ратним часописима стварају вредну, занимљиву, актуелну и разноврсну ратну књижевну периодику. Она уверљиво сведочи да у балканским ратовима основне књижевне идеје епохе модернизма нису склоњене у страну и да су сачувана сва достигнућа српске књижевности од почетка двадесетог века. Пажљива анализа ратне књижевне периодике у балканским ратовима указује и на једну, до сада мало запажену, карактеристику књижевних часописа, а то је усклађеност са ратним дејствима. Поједини часописи, попут *Српског књижевног гласника*, као да наступају заједно са српском војском, тако да књижевне прилоге и друге напise у великој мери прилагођавају актуелним ратним дешавањима. С друге стране, остварена је права мера између националне потребе да се прате успеси српске војске и књижевно-естетски критеријуми.

Несумњиво је да балкански ратови значајно утичу на српску књижевност, која тих година великим делом настаје у знаку ратних збивања и великих ратних победа. Неколико стотина наслова говори да ратовање није обуставило књижевни рад и да српска књижевност не носи искључиво ратно одело, што, свакако, није лако остварити у сенци мобилизација, ратних покрета, борби и страдања. Победe у балканским ратовима стављају у други план све недостатке предратне Србије и пажњу усмеравају на виталност српског народа и значајне домете српске демократије и културе. Људи великог друштвеног угледа и ауторитета и духовне вође епохе поносно тврде *да је већар живоша моћно духно нашим земљама, чела су се њодигла и леђа исправила* и да је створен један нови дух националне енергије,

вере у живот и рад. На оригиналан и њему својствен начин, Јован Скерлић поистовећује нови дух у беседама Николаја Велимировића, циклусу *Косово* Милана Ракића, Родољубивим песмама Вељка Петровића и националним канцонама Мирка Королије са *новим духом који се у велику јесен 1912, као грмљавина снаге и одушевљења проломио на бојним пољима на Пчињи, Лабу, Ибру и Вардгару, и који је донео српском народу дане какве није видео од 14. века.*

У балканским ратовима се показало да Скерлићево стрепње да поколење није зрело за велика дела и да неће одговорити историјским задацима нису биле оправдане. Српски писци су са својим народом на фронту, тако да се то доба памти и по значајном броју људи од пера који се јављају да као добровољци ступе у редове српске војске. Познато је да су у крајевима којима су владали Турци већ службовали Војислав Илић, Бранислав Нушић, Милан Ракић, Петар Кочић, Милутин Ускоковић, Милош Перовић и други уметници писане речи, а на звук ратне трубе сложено се одзивају писци, публицисти, научници и други интелектуалци. Милан Ракић и тадашњи гимназијалац Станислав Краков се као обични борци придружују добровољцима чувеног старосрбијанског четника пуковника Алимпија Марјановића, док разним путевима и начинима на Косово и југ Србије пристижу Бранко Лазаревић, Светислав Стефановић, Иво Ћипико, Риста Одавић, Вељко Петровић, Јаша Томић, Бранко Машић, Вељко Милићевић, Велимир Живојиновић, Перо Слијепчевић, Станислав Винавер, Павле Поповић и многи други. У Првом балканском рату Владислав Петковић Дис тешком муком стиче статус ратног извештача Врховне команде, али га је болест оборила, што је учинило да му његов живот *не изгледаше никад жалоснији и сувишнији*. Као добровољци у рат желе да иду и тешко болесни Велимир Рајић и Душан Срезојевић. Било је то доба када су књижевници и ратници били једно и у потпуности осећали присуство историје и националне дужности.

Балкански ратови и ратна атмосфера у којој српски народ живи од 1912. до 1914. године нису могли остати без утицаја на српску књижевност. Не чуди то што су песници попут Милана Ракића, Вељка Петровића или Алексе Шантића најавили *огсудни бој* много пре 1912. године, пошто је прва деценија 20. века сва у знаку јачања националне самосвести и ослободилачких мисли у Србији, стварних националних подухвата у покрајинама под аустроугарском и турском влашћу и комитско-четничких акција. С друге стране, поларизација српске књижевности на оптимисте и песимисте као да се губи у ратним данима и готово де нема несагласја на ангажованој борбено-активистичкој и социјално-патриотској линији између Диса и Шантића или Симе Пандуровића и Вељка Петровића. Писци из песимистичког круга су у својим предратним програмским текстовима устајали против празног патриотисања, тражили да стварност служи уметности и наглашавали да се књижевност не може стављати ни у какву службу и претпостављати било каквој идеји или циљу, али у рату се приклањају позивима музе да их ојача како би пропевали

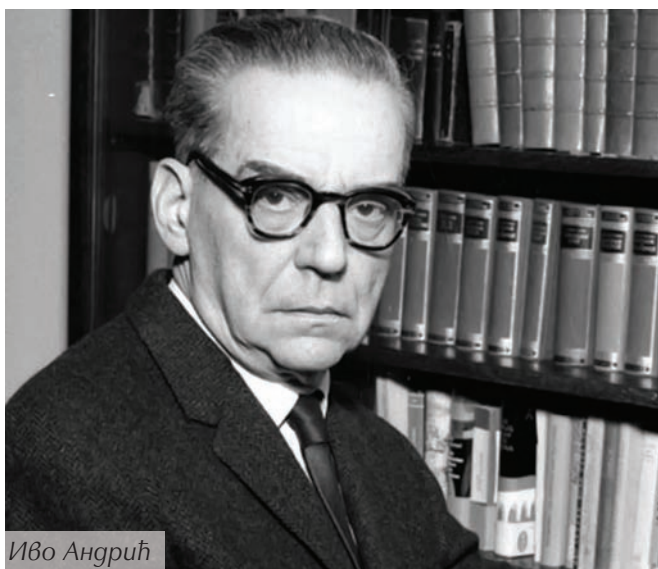
Јован Дучић

Милутин Бојић

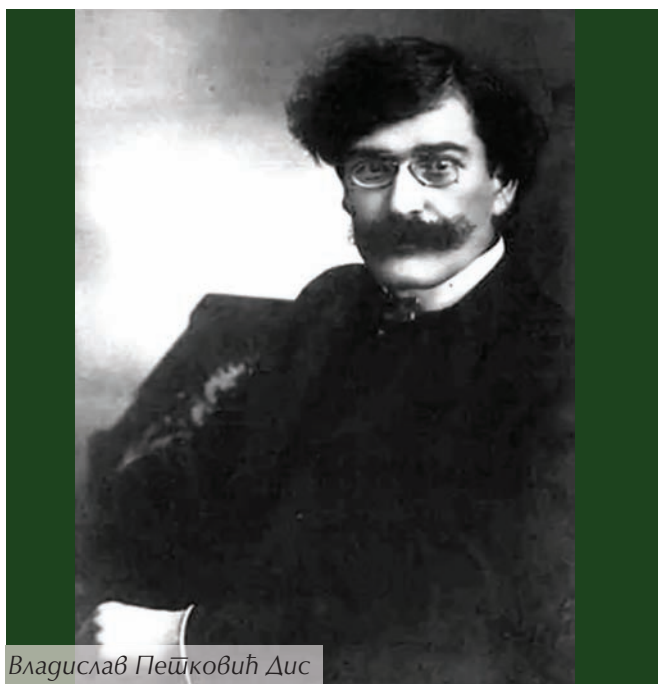
Владимир Бечић

Иво Андрић

Милош Црњански

Владислав Пешковић Дис

песмама славне победе и силе и узвицима *роге, ми смо њу – и на све сјремни*. У крило мајке Србије враћају се и уклетни песници, који су, колико јуче, прогнани из српске књижевности због декаденције и песимизма. Дис, Сима Пандуровић и други песимистички песници модерне пишу ватрене родољубиве стихове, што по мишљењу Миодрага Павловића *показује подлагање једној оштрој атмосфери родољубивог заноса и националне одговорности, подлагање патристску патристске и райборне публицистике, као и неугасиву жељу већине песника да играју неку друштвену или националну улогу, повремено, макар и против својих основних стваралачких и уметничких принципа*.

Већ током балканских ратова у српским листовима и часописима покрећу се занимљива питања о утицају ратова, успеха српске војске и других историјских догађаја на српску литературу. Није реткост да се разматра држање српских писаца у тренуцима великих ратних прегнућа и анализира како су они разумели ратна догађања (чији су очевици били) и колико су *Србијини усјеси у Старој Србији и Македонији* утицали на њихов начин рада, промену ранијих мишљења и уношење новог у књижевно стваралаштво. У ратним данима, преовлађују схватања да су се родољубиви стихови Милана Ракића и Вељка Петровића показали као тачни и истинити и да свечани и патетични тон много читане Шантићеве збирке *На старим огњиштима* одговара величини ратних успеха. Књижевни критичари са задовољством констатују да су ратови утицали на Јована Дучића, који је, после *егоистичне и неалтруистичне Моје поезије*, написао *Брегалницу* и започео *Царске сонете*, те тако створио патриотску поезију која представља *лепу новост* за српску књижевност.

Путевима славе до голготе

У првим годинама Великог рата није могло бити речи о наставку дотадашњег динамичног књижевног живота у Србији, али културни прегаоци чине максималне напоре како би показали да српска књижевност још постоји. Убрзо почиње велика немачка и аустроугарска офанзива и српска војска и народ страшним путем преко Албаније одлазе *шамо далеко*. Чинило се да са тим страдањима наступа крај свега што је у вези са Србијом, па и српске књижевности. Срећом, десило се чудо. У свим местима где су избегли Срби штампају се нове књиге и покрећу издања књижевне периодике, на којој лежи највећи напор у окупљању српских писаца и развијању књижевних активности. Трогодишњи збирни учинак српске књижевности на Крфу, у Солуну, Бизерти, Одеси, Женеви, Паризу, Загребу и другим местима, указује да су у њој заступљени скоро сви српски књижевници и да су неки међу њима у изгнанству објавили своја најбоља књижевна дела. Настају читаве мале књижевности око *Албанске голгоџе*, острва Видо, *Плаве гробнице*, Солунског фронта и других симбола српског народа у Првом светском рату. Обновља се лагано и продукција књига, а своје место у српској књижевности у Првом светском рату имају и писци који су боравили у окупираној Србији, заробљеничким логорима, прогонству и непријатељским војскама.

Српска књижевност у Првом светском рату не може се изучавати без помињања Крфа и такозване *крфске књижевности*, коју стварају писци избегли на то мало острво у Јонском мору. Крф постаје 1916. године, не само симбол уточишта за прогнани српски народ, већ и синоним за целокупну српску књижевност у избеглиштву. Крфска књижевност је израз који складно пристаје и уз књижевност насталу у Србији 1914. и 1915. године, пошто и та књижевност настаје у збеговима, изгнанству, најчешће у ратној периодици. Неколико књижица Јована Маговчевића, Живојина Дачића, Максима Радосављевића говоре нам да су књижевна издања у том периоду ретка. Војислав Илић Млађи штампа у Јагодина, током повлачења према југу, збирку стихова *Нови крвави цвешови* и изводи на сцену свог мелодраматичног и декламаторског стиховања пукове и дивизије, *оружја збеге, урнебесне јеке, ђулаг, бајонетне и каршечке*, док битке описује као *помамно беснило разјарених маса, крвничко гушање и рвање раса и сипраховишту смешу од гвожђа и меса*. Покушаји Војислава Илића Млађег да буде песник великих и вртложних покрета маса и народа нису успели, али у језички и стилски упрошћеном стихованом причању се, ипак, могу препознати фраза епске хероике, живописан говор сељака и поезија истинског одушевљења, која, по суду Иве Андрића, у својој *љейоши и наивности има нешто задихано, небирано и језгровишто, како они, који узрујано долеће и извјешћују о великим сипварима*.

Захваљујући победама српске војске на Сувобору, Церу и Колубари, Србија добија неколико мирних ратних месеци, у којима Драгутин Ј. Илић, Бранислав Нушић, Велимир Рајић и други књижевници покушавају да покретањем листова *Српски југ, Велика Србија и Рајни зајиси* попуне страховиту празнину, насталу гашењем водећих српских часописа. Највећи допринос одржавању континуитета између српске предратне и ратне књижевности дају чланови редакције београдског листа за науку, књижевност и друштвени живот Дело. Квалитетом и актуелношћу у прозним записима Дела издваја се драматична прича Ива Ћипика *Збег*, која се поред документарности одликује лирском нарацијом и јасним антиратним порукама, док је бисер песничког опуса песма Владислава Петковића Диса *Пролеће 1915 године*. Дис прави резиме прве ратне године, гради суморне слике Србије захваћене ратом и на забринуто питање *Које ли је гоба ове ноћи црне одговара изгледа, дубина мрака да се губи*. Мрак нестаје зато што је песма писана после великих победа на Церу и Колубари, мада Дис изразом *изгледа* показује несигурност и неверицу у скори завршетак рата и победу, да би своју стрепњу још више подвукао поновним питањем у последњој строфи *Које ли је гоба смрти и ужаса?*

Дисова песма, још понеки стих, прозни запис, репортажа или дневничка проза о победама српске војске указују, заправо, да у првим ратним годинама нема упадљивог величања ратних успеха у српској књижевности. Песници непогрешиво слуте да искушења тек долазе и да ликовану нема места. Путеве славе верно прати Милутин Јовановић, али и он у стиховима, посвећеним саборцима, пре свега осећа жал за онима који су до пре неки дан били живи и које ће убрзо прекрити копрена заорава. У песми *Ноћ после бишке* на

Церу, Јовановић лaments над поприштем битке и гради јединствену слику величанствених природних појава и успаване младе војске, *уморене бојем*, док позноромантичарским стилским поступком себе поистовећује са *гусларом невидљивим* који гуди *Било једном дивно поколење*. У целини гледано, књижевна дела у почетној фази Великог рата на тлу Србије имају скромне естетске и књижевне квалитете, што се може објаснити са више објективних околности. Истина је у рату постала већа од сваке маште и није необично што књижевници често мисле да је у том периоду најважније преписати догађаје који се дешавају, забележити их да се не изгубе и оставити их потомству као грађу, а тек ће будућност умети од јунаштва да испева епопеју.

Добар извор за спознају величине ратовања Србије у 1914. и 1915. години представља дневничка и мемоарска проза Живана Живановића, Светозара Ђорђевића, Милана Шантића, Милорада Марковића, Славке Михајловић, Александра Дерока, Јована Динића, Николе Жунића и других аутора који бележе занимљива сведочења о паду Београда, Церској и Колубарској бици, батаљону 1.300 каплара и ратним злоделима непријатеља. У текстовима несумњиве књижевне и документарне вредности издваја се *оштро ћеро* Милорада Марковића, који кроз Први светски рат корача широм отворених очију и са способношћу да препозна одступања од идеалне ратне слике, док посебну пажњу привлачи ратни дневник Крсте Соколовића, телеграфисте војводе Степе Степановића. У Соколовићевом дневнику постепено се гради колективитет српског народа и то *ћреко сипних дећаља који оћкривају душу и ћсихологију нације у раћу*. Трпељивост, понос и човечност народа јасно се сагледава у дневничким записима кроз однос сељака према војницима, потресне сцене збегова и примере племенитости, док драматичне и поетичне секвенце дају неочекивану лепоту и живост војничко-дневничкој прози Крсте Соколовића.

Окупација Србије

Концентричним нападом немачких и аустроугарских снага у јесен 1915. године српска војска је присиљена на повлачење, а српски народ на изгнанство. То су тешки дани за Србију и српску књижевност, која из дана у дан остаје без значајних писаца. Млади и даровити песник Прока Јовкић страда од пегавог тифуса 1915. године, а посмртно објављене песме сведоче да је био свестан блиске смрти. Нишке *Радничке новине* објављују једну од његових последњих песама, у којој резигнирано и космополитски сагледава сав бесмисао ратног покоља и поздравља *ћалу браћу, изгинуле, мрћиве, Синове свих људи, народа и раса*. Велимир Рајић у поезији очајава што због болести домовини у рату није дао више и у патриотизму тражи начин да заборави сопствену злу судбину, болест и велику народну трагедију, којима подлеже у јесен 1915. године.

Није издржао ни Милутин Ускоковић, који, попут својих књижевних јунака, скаче у таласе набујале Топлице и утапа се. Бранислав Нушић пише да Ускоковић *није више*

СРПСКА КЊИЖЕВНОСТ У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ

имао моралне снаге да се одујре шежини догађаја; душа му се зањихала, изгубила шежишће, ѿсрнула и – ѿодлегла. Душана Срезејевића и Петра Кочића рат и аустријска окупација затичу у београдској душевној болници, где су и умрли 1916. године.

У дугим војним и избегличким колонама које се повлаче према Космету и Албанији налазе се Бранислав Нушић, Владислав Петковић Дис, Растко Петровић, Станислав Винавер, Милутин Бојић, Вељко Петровић и други српски писци. Милутин Бојић први назива албанску катастрофу *Голгошом* у песми *Одлазак*, писаној у Скадру 1915. године, да би касније српски народ, публицисти и историчари преузели овај архаичан и библијски израз. Бојић прецизно слика жалосну ситуацију српског народа *Крвава ѿоља ѿозлаћена славом Раслакана су осћала за вама Засућа чађу и разорном лавом Здробљеним гвожђем и мрћвим главама*, описује избеглички пут *кроз вијор, кланце, смећове и воде*, подсећа на жене како болно цвиле и тврди *Голгоша чека*.

Голгота је присутна и у покушајима Божидара Пурића да албанску трагедију повеже са хероиком, симболиком сунца и епским десетерцем, док Стеван Бешевић хронолошки и песнички бележи кључне тренутке *ѿућа смрћи*. Владислав Петковић Дис се прелазећи Албанију поносно осврће на *сан великих дана и ѿобеде хор*, док лично ратно искуство и истинска животна страва превладавају у приказима народа који по кланцима *ради слику ѿакла – кожа је и косћ*. Потресне песничке слике у поеми *Велики друг* ствара Растко Петровић и указује на присутност величанствене доброте усред најстрашније мржње. *Целу ноћ леђа сам грејао Прислоњен уз ѿуђе ѿлећи*, пише Растко и указује да се без другарства, нежности и самилости није могло ни у ситуацијама када *двојица ѿадну ли на мрцину, већ ѿочињу да реже*. Нажалост, у току ноћи и услед зиме, дивљине и глади, смрт *војничка и раћна* дошла је до песниковог незнаног друга и претворила у леш тело које је Растку подарило топлоту, енергију, самопоуздање и жељу да бори за живот. Песнику је остало да се пита *О, боже, боже, зар је истина, Да са самрћником сам о небу говорио: Да оно уз шћа се загревах беше грбина Незнаного, са душом који се борио!* и да овековечи друга кроз симбол звезде која светлуца у снежном пејзажу и прелази у друге облике егзистенције.

Мукотрпан, страдалнички и драматичан прелазак српске војске и народа преко Албаније постаје, у годинама после Првог светског рата, чест предмет не само мемоаристике, већ и књижевно-уметничког уобличавања. Литература о албанској голготи, заснована на симболима колективног страдалништва, *ѿривременог умирања и ѿобедничког васкрсавања*, дала је велики допринос дугом народном памћењу и стварању мита и легенде о том догађају. Листа књижевника, песника, мемоариста, писаца дневника и хроничара прелаза преко Албаније готово да нема краја и на њој нису само књижевници и образовани људи, већ и радници, ђаци и полуписмени сељаци. Разноликост писаца и начина писања указује да је албанска трагедија сагледана из свих могућих углова, док највећу везивну нит докумен-

тарних записа представља жеља да се море крви, глади, мука и чемера преточи у море речи, сећања и незаборава. Највећи део књижевних дела о страдању српске војске у албанским планинама појављује се после мање или веће временске дистанце, мада Стеван Јаковљевић, на пример, не жели дистанцу и свесно преузима позицију приповедача–сведока, који својим кретањем кроз Први светски рат покреће ликове, време и фабулу *Срћске ѿрилогије*. У више поглавља другог дела трилогије *Под крсћом (Голгоша; У ѿланинама; Усћа мичу, ѿрбух не осећа; Бесћуће; На домаку мора)*, Јаковљевић, описујући албанску голготу, користи елементе усмене наратије и вештине народног приповедања. Занимљиво је да писац у приказе трагедије српског народа током повлачења кроз Албанију уноси хумористичке и анегдотске детаље, чиме, заправо, демистификује већ створену легенду о једном од најтежих тренутака у српској историји. Неки писци су своју пажњу усмерили на послератну *шћбу шћему* о мобилизацији и преласку преко Албаније четрдесет хиљада дечака између 16 и 19 година и чињеници да је 36 хиљада тих дечака заувек нестало у снежним просторствима албанских планина.

Нема сумње да најбоље прозно литерарно остварење о Албанској голготи представља роман Растка Петровића *Дан шесћи*, а поједини књижевни критичари сматрају да је ово дело *један од најбољих романа који је најисан на шћему Првог свећског раћа и највиши домет ѿоетске ѿрозе у срћској књижевности 20. века*. Растко Петровић ће у роману *Дан шесћи* сведочити о најсвирепијим појединостима, глади, умирању, гадостима, себичности, вашим, умору и повратку *ѿлеменским и ѿећинским* законима. Историјске и проживљене чињенице представљају Растку Петровићу тек полазиште у трагању за одговорима на вечита питања о тајни људског живота, смрти, срећи и несрећи, смислу и бесмислу, граници свесног и подсвесног, снази еротике, патњи или људском егоизму. У средишту пажње писца су обични људи, који на различите начине доживљавају егзистенцијалне и метафизичке појаве и на особен начин спајају савремене и универзалне теме и мотиве. Ратна збиља може се сагледати кроз приказ колоне избеглица, коју муче глад, сурова зима, умор и несаница, и у натуралистичким описима смрти, распаднутих лешева и непријатељских свирепости. Унутрашњи монолози имају изузетно важну улогу у поетизацији и симболизацији књижевно-уметничког текста и указују да Петровић у креирању романа видно користи сопствено искуство лирског песника и тежи да елементима сликовитости, фрагментарности, интензитета унутрашњег живота и другим стилским и језичким поступцима роман приближи структури и функцији лирске песме. Поетско-лирски стил и симбиоза прозе и поезије у роману Растка Петровића посебно погодују дескрипцијама дивље природе, планинских врлети, звериња, колиба и ханова и осталих детаља из путовања кроз Црну Гору и Албанију. Дескрипције имају веома важну улогу у роману, што је у складу са опредељењем писца да, у егзодусу српске војске и народа, пажњу усмери пре свега на повратак човека примитивним облицима

постојања и додиру са природом. Јован Деретић је добро приметио да *сѣрахоѣ албанске ѣрагеѣје Пеѣровић не доживљава као аѣоѣеозу националног сѣрагања, већ као ѣренуѣтак враћања ѣрироди, као егзалѣацију физичког и биолошког, као болно разарање ѣудског у човеку.*

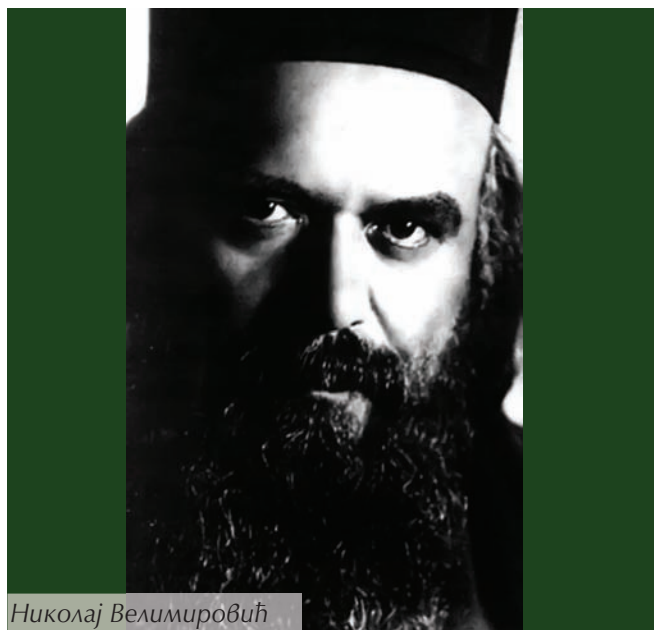
Крфски препород

Савезнички бродови, коначно, прихватају српске војнике и превозе их на грчко острво Крф, где почињу масовно да умиру од болести, исцрпљености и глади. *На хумкама у ѣуђини неће срѣско цвеће нићи. Поручиѣе нашој геѣи: нећемо им никад сѣићи пише Владимир Станимировић на белу камену пирамиду на гробљу у Сан Матијасу. У колекѣивну ѣлаву гробницу сахрањује се преко десет хиљада српских војника, а српски књижевници, лекари, свештеници и војници ту слику дубоко урезају у своје памћење. Црногорски гуслар, већ у априлу, 1916. године, пита *Јесѣе ли се лађе умориле ѣреносећи срѣске ѣокојнике са осѣрва Крфа жалоснога, а потпоручник Јелесије С. Андрић стрепи од сусрета с мајкама *Шѣа ћемо им рећи, Кад нам их време с домовином враѣи? Ко ће им рећи – где сѣе закоѣани? Море, које је постало гробница, нема више ни своју лепоту и зато Стеван Бешевић тврди да срећа над црним ѣаласима ѣлаче и да на море мржњом честѣо сав ускуѣим гневан. Док Милош Ћорић и Брана Цветковић у мору код осѣрва смрѣи разазнају јагње бело и свећу од ѣене, Милутин Бојић створа егзалтирани песнички исказ и узбудљив спој химне и опела, узбурканих осећања и свечаног мира, хука борбене лаѣе и бескрајне ѣишине. Песник са лица места сведочи да у модрим дубинама, станишту уморних шкољки и мртвих алги и храму ѣајансѣва лежи гробље храбрех, лежи браѣи до браѣа, Промеѣеји наде, аѣосѣоли јага. Бојићеве песнички реквизити су највећим делом у функцији искреног, истинитог, потресног и поетског казивања о ѣлавој гробници и тек у фрагментима теже универзалним и безвременским значењима. Песничко виђење Милутина Бојића, поткрепљено историјским чињеницама, у потпуности прихвата српски народ и зато се *Плава гробница* често наводи као пример када народ распозна и прослави речи песника као своје сопствене. Велико је питање у којој мери би све околности око сахрањивања српских војника у мору код острва Вида биле присутне у свести српског народа, да није било Бојићевог надахнућа и упечатљиве песме. Сигурно је да историјски извори и подаци не би били довољни да данас сваки Србин и многи ѣуди широм света знају за *Плаву гробницу* у Јонском мору.***

Када су многи помислили да је Крф место дефинитивне и апокалиптичне пропасти српске војске, она на чудесан начин започиње свој морални и војнички препород. Показало се и да је песник Милутин Бојић био сасвим у праву када је, гледајући у Скадру исцрпљен одред српске војске предвођен болесним официром, певао *Враѣићу се у исѣоми реду, ѣоново ведар, васкрсао, смео, са новом крвљу, охолом и здравом, срезћеш ме горда, ко шѣо си ме срео, на ѣољанама ѣозлаћеним славом. На Крфу, у*

Јован Скерлић

Николај Велимировић

Бранислав Нушић

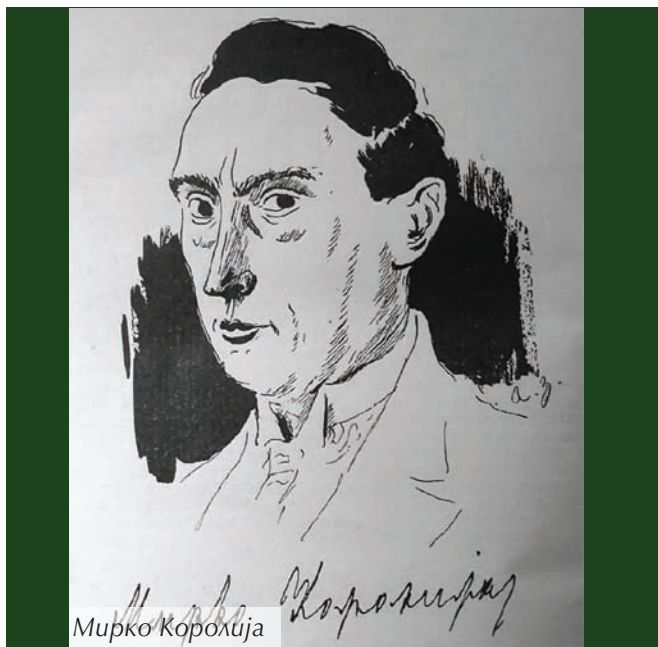
СРПСКА КЊИЖЕВНОСТ У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ

Милан Ракић

Вељко Пејтровић

Мирко Корочија

Солуну и Бизерти започиње и васкрс српске књижевности у новопокрнутим листовима попут Српских новина, Српског гласника, Велике Србије, Рајног дневника, Правде, Народа и гласила Команде резервних трупа и Подофицирске школе српске војске Напрег. Рајни дневник, на пример, позива офицере и војнике да сарађују и објављује њихове живописне описе бојева и рајне њесме. Занимљиво је да су прозаисти и песници Рајног дневника свесни литерарне непоткованости и своје прилоге називају слицицама, црпцицама, скицама, акварелима и мрвицама из војничких џорбица. Међутим, у појединим делима се види да то и нису баш мрвице, већ живописне, сликовите, дирљиве, узбудљиве и драматичне приче из војничког живота или војничке песме чију вредност треба тражити у искренности, јасноћи и непосредно убаченој светлости на таму Првог светског рата.

Српске новине предводе књижевно стварање код Срба 1916. године и у том листу објављен је већи број вредних књижевних прилога, који представљају дефинитивну потврду да српска књижевност није умрла. Главни и одговорни уредници крфских издања Српских новина Славољуб Панић и Бранко Лазаревић оправдано сматрају да је неопходно у структуру листа укључити књижевне прилоге, са којима ће новине повећати своју вредност и дати још већи допринос укупној борби српског народа. Књижевни прилози у Српским новинама имају тачно одређено место, и то у рубрици Подлиста, на доњој половини друге и треће стране. Међутим, веома често, на насловној страни се упоредо са ударним вестима из рата објављују песме у посебним оквирима, што довољно говори какав се значај даје књижевним прилозима у листу. Своје последње радове на страницама Српских новина објављују трагично преминули Милутин Бојић и Владислав Петковић Дис, док Тодор Манојловић, Станислав Винавер и други писци већ тада наговештавају у ком правцу ће се кретати српска књижевност после рата. Посебно вреди издвојити песнике-војнике, који, у рову, на коленима, пишу искрене стихове без уобичајених патриотских фраза и објављују их у Српским новинама. Дobar пример рововског песничког стваралаштва види се у стиховима ђака-поднаредника Божидара Стојадиновића: Кроз честар мршав и црн од сушона, Умире мирно један зрак сунчани... Многи су овде скоро покојани, неојевани, без звонова звона... И нове жртве носе нови дани; Знаће их можда само Историја... На годишњицу обнове Српских новина на Крфу, појављује се први нумерисани број књижевног додатка Забавника, који изгледом, избором сарадника, тежњом за окупљањем писаца, југословенством и уредничком руком Бранка Лазаревића тежи да буде рајни наследник или, како би рекао Драгиша Витошевић, природни наставак Српског књижевног гласника.

Наша уметност је тамо где смо ми. Ми смо изгубили наше територије, али нисмо изгубили наше душе, тврди Бранко Лазаревић. Његово гледиште у потпуности подржава и Тодор Манојловић, који пун оптимизма закључује Тако наша уметничка кроника не ишчежава ни усред ове ужасне кризе, у којој се налази цео наш народ, но има

могућности да се одржава, и на даље, континуалности између једне знајне прошлости и једне још више обећавајуће будућности. Осамнаест бројева *Забавника* потврђује да су Лазаревић и Манојловић у праву, јер су српски књижевници доказали у том листу да стваралачка жица српског народа није пресахла. *Забавник*, нажалост, има и једну карактеристику коју не бисмо пожелели ниједном часопису на свету, пошто у њему некролози постају најобичнија лектира, којом уредници и сарадници покушавају да се одуже Владиславу Петковићу Дису, Милутину Бојићу, Николи Даничићу, Милошу Перовићу, Влади Гафиновићу, Милошу Видаковићу, Драгутину Мразу, Ристи Милићевићу и другим књижевницима. У петом броју *Забавника*, Бранко Лазаревић и Божидар Пурић обележавају пет година од прве мобилизације (17. септембар 1912), објављивањем Пурићеве песме *Пет година* и тужног списка уметника, књижевника, научника, новинара и политичара страдалих у рату. Уредници су потпуно свесни да је та листа непотпуна јер се борило и њадало на све стране, а мало их је било да зајисују. Гинуло се без рекламе, гинуло се и умирало у буљуцима, који су нам огнели хиљаде студенаца, учитеља, официра, чиновника, адвоката и преко три стотине хиљада војника. На списку су имена 23 књижевника и четири књижевна критичара, који су до тада преминули. Ратне трагедије праве велику празнину у редовима српских писаца, али преживели не дозвољавају да српска књижевност заћути. *Бачени смо били* – пише Бранко Лазаревић – *на начин на који још никад нико није био бачен, и ево где се, хитро као шигрови, дочекасмо на ноге. По Европи, Америци и Африци, разбацани као слама ветром, изражавамо смело своју уметничку мисао. Библиографија тих радова већ је читлава једна књига... То су сјајни документи једне расе која не уме да ђоклекне.*

Златна поезија

На трагу новог и модерног сензибилитета у српској књижевности је Тодор Манојловић, који се у *Забавнику* издваја употребом слободног стиха без риме и свежим несвакидашњих мотива. Усред ратног дивљег урнебеса и махните рике свирепих труба, Манојловић се сећа риђокосих нимфи, Аполона, кипова древних богова, храмова, сањалачких путовања, митолошких белина, мермерних шераца, свиленастих гарденија... Даровити песник жели да пресече данашњу мушну жалојојку и да зајева заслејливо сјајним, сунчаним зрацима, једне древне и нове неслућене јесме. Нико у крфском *Забавнику* тако потпуно не игнорише ратну стварност, као што то у својој поезији чини Тодор Манојловић. Много година касније написаће он триптих *Сећање на Крф*, у коме ће рећи *Јер Крф је сада – за сада, Све докле Србија не васкрсне – наш завичај*, али тада, тих ратних година, Манојловић борави на Крфу, који, као ни рат, ниједном не спомиње у својим стиховима, а инспирацију тражи у даху старих цивилизација, духу класицизма и ренесансе и ведрини природе.

Књижевна историја бележи да Тин Ујевић своје најбоље песме, обојене унутрашњим доживљајима света и себе, објављује у ратном крфском часопису. Није био једини. *Сунчане јесме* представљају врхунац у поезији Јована Дучића, док Милутин Јовановић, Драгољуб Филиповић, Милосав Јелић и други песници објављују своја најбоља дела у *Забавнику*. Нема хроничара који боље од *Забавника* бележи књижевни живот Срба у изгнанству, као што ниједна друга институција није толико радила на подстицању књижевног стваралаштва у годинама Првог светског рата. *Српске новине* и књижевни додатак *Забавник* су несумњиво основна полуга свеукупног развоја српске књижевности у рату од 1914. до 1918. године. Српска ратна књижевност (мања по обиму и квалитету) стварана је и ван Крфа, изван Грчке, па и на другим континентима, али нигде као у *Забавнику* није достигнут тако висок књижевни квалитет и концентрација добрих писаца. Крф, *Српске новине* и *Забавник* постали су дом српских књижевника, који се налазе у разним пребивалиштима српске емиграције, и места око којих се окупљају готово сви српски писци. Како би тек све то изгледало да пројектил из немачке подморнице није прекинуо путовање Владислава Петковића Диса на Крф и да је на то острво Црњански стигао раније, а не 1925. године, када на њему пише поему *Србија?* И без тога, *Забавник* и *Српске новине* представљају кључни доказ да стваралачка жица српског народа није пресахла у рату и да је природан ток српске књижевности не само настављен, већ и покренут ка новим стремљењима у литератури. Сам податак да су у крфском листу и часопису присутни Растко Петровић, Станислав Винавер, Тодор Манојловић, Тин Ујевић и Владимир Черина указује на важну улогу у прелазу српске модерне из етапе, у знаку симболизма, у етапу авангардних покрета и *природно развијање једне књижевности од старих ка новим обалама.*

Не треба занемарити ни допринос часописа *La Patrie serbe* (Париз), *Словенски југ* (Одеса) и *Књижевни југ* (Загреб) у очувању српске књижевности у ратним условима. У првом заједничком југословенском књижевном часопису *Књижевни југ* се на узбудљив и плодотворан начин одвијају, суочавају, мешају и прожимају сва књижевна збивања на простору државе, која се, почетком 1918. године, већ могла наслутити. *Књижевни југ* и *Забавник* су удаљени стотинама километара, али их повезује не само наглашена југословенска оријентација већ и отвореност за књижевнике, који ће одмах после рата узбуркати књижевне воде југословенске државе. У књижевном покрету младих, после Првог светског рата, важну улогу имаће, управо, уредници и сарадници крфског и загребачког часописа.

Српска ратна књижевна периодика и српска књижевност у Првом светском рату представљају готово исти појам. У четири године светског рата појављује се свега неколико књига са оригиналним књижевним делима, која су, такође, великим делом објављена у листовима и часописима и пре појаве књига. Зато и нема дилеме да у ратном периоду сав напор у одржавању књижевних активности лежи на књижевној периодици, у којој се појављују

нова и често вредна књижевна остварења. Уредници листова улажу напор да пробуде нашу растурену књижевност и у том циљу окупљају писце, позивају на сарадњу непознате таленте и стварају услове да се књижевна дела објаве. Списак сарадника ратне књижевне периодике јасно указује да су у њој заступљени скоро сви писци, који су сарађивали и у српској периодици на почетку 20. века. У периодици је изражена и велика жеља да се активирају стваралачке могућности, првенствено официра и војника, мада су сарадници у великом броју листова и свештеници, сељаци и људи других занимања. Као да је од 1914. до 1918. године у пракси заживело познато Лотреамоново поетичко начело да ће *поезију једнога дана сви писати*. Први светски рат јесте главно тематско извориште већине књижевних дела, али у ратној српској књижевности нису ретки ни пацифистички и дисонантни књижевни прилози. Књижевници, с једне стране, желе да појединим патриотским текстовима подстакну српске борце на још већа прегнућа, док у другим делима оштро осуђују ружне појаве, постављају *незгодна* питања о патриотизму и отаџбини и пишу о рату као злу, које погађа обе зарађене стране. Зачуђује непостојање забрањених тема у српској књижевности у Првом светском рату, нарочито када се зна да у ратно време активно функционише војна цензура. Све постаје много јасније када се на листи војних цензора виде имена Милутина Бојића и других књижевника, који су цензуру, очигледно, усмерили ка политичким борбама и вестима са бојишта.

Песме бола и поноса

Поема *Каин*, припремљена збирка сонета, комедија *Урошева женидба*, недовршени спев *Вечна слиража*, објављене песме у *Српским новинама* и солунским листовима, фрагменти у прози и друга писана остварења потврђују да је Милутин Бојић најактивнији српски књижевник у периоду 1914–1917. године. Врхунац његовог ратног књижевног рада представљају *Песме бола и поноса*, објављене у Солуну, на Видовдан, 1917. године, у тренутку када је млади песник већ смртно болестан од туберкулозе. Док је Бојић још увек жив, Бранко Лазаревић му упућује лепе речи за стихове у збирци *Песме бола и поноса*, представља га као *краља речи и звучности* и посебно наглашава да његова *поезија није уобичајени лепоис раја*; *Она је сажет, снажан и синтетичан израз наших основних расположења*. Милутин Бојић умире 26. октобра 1917. године, а над Бојићевом раком дирљив посмртни говор држи Иво Ћипико и обраћа му се као песнику *слирасна живоћа и отаџбинске љубави*, док га Драгољуб Филиповић у *Забавнику* назива *сунцем наше поезије*. Песничко дело Милутина Бојића је и пре рата, на неки начин, опседнуто историјом, тако да је несумњиво *више него иједан песник тог доба Бојић природом свог дара био предодређен да буде песник судбинских дана отаџбине*. Уосталом, по тврдњама Станислава Винавера, и сам Бојић се осећао као велики песник који *хоће да буде велики, као човек на кога су уирише очи нације и који наде у њега положене мора да ојрава*. Милутин

Бојић не изневерава очекивања и у Великом рату вредно ради, како би саборцима, странцима и потомцима приказао славу прошлости, борбену истрајност српског народа и пут до коначне победе. Судбину српске војске и народа у Првом светском рату Бојић слика непосредно, са лица места и током ратних дешавања, уз видно и дубоко разумевање укупне историјске судбине српске нације и других узрочно-последичних веза.

Ратна збирка Милутина Бојића *Песме бола и поноса* обележена је националном трагедијом српског народа, родољубивим и патриотским духом и увереношћу у величину и непобедивост српског народа. *Мирноће ми дајте, да сву снагу сћечем, Да из срца дагнем, Сав бол и сав понос, и кад их изречем, Ко миста свео дагнем* меланхолично пева Милутин Бојић у *Уводној речи* збирке, очигледно свестан свог скорог краја. Песник жели да ободри изгнани народ и гордо тврди да плакати неће *над кулама њалим, Ни у њустом дому шугованке њлести*, зато што непријатељ из окупиране Србије не може са собом *небо одвести*, а он и његов народ знају и *на њеску дићи Јерусалим*. У песми *Сејачи*, написаној у тренутку одласка југословенских трупа на руски фронт (1916), Бојић тврди да се историја још једном понавља *И још се редом наше коси сеју, По острвима и у воде сирани, У њустинама, где самуми веју, И хладној сћеи. И кад сунце сјане, С лешина наших сите беже вране. Он није заљашен шом болном чињеницом и поручује да Охоли, мада без рода и крова, Сиремни смо, гробља да сејемо нова*.

Владислав Петковић Дис не пише о *љавој гробници*, али судбина је учинила да свој живот оконча у таласима, које као да призива насловом и основним расположењем своје прве збирке *Ушољене душе*, присуством велике, *мртве, мистичне и хладне* морске воде у његовој поезији и *раком сиремном да га однесе у дубину, у дубоку*. У Ници и Паризу, непосредно пре трагичног краја, пише Дис нове и другачије стихове, са искиданим песничким ритмом, топлим језиком и болно-горким исповедним тоном. Љубав према најближима, усамљеност у туђини и одељеност од вољеног делића света изливају се у стихове *Не јавља ми се. А има кад. Сем ако сјава, ако не дише, Десеи месеци равно је сад, Од расјанка нам, ошћико не тише или У мом срцу поноћ. У њој каћкад шина, Мисо, да још живиш мој пределе млади. Моја леја звезда, мајка и робиња, Боже, шћа ли данас у Србији ради?* Сличних стихова нема у годинама од 1914. до 1918. и зато Дисова ратна поезија има посебно место у српској ратној књижевности тог периода, како по искрености, дубини осећања и мотивима, тако и по несвакидашњем доживљају рата и његовог утицаја на једног усамљеног и брижног човека. У Дисовим ратним песмама плене осећаји нежности, прикази трагичне димензије рата, дах смрти, стрепња, црна ноћ и чудни космички путеви до поробљене отаџбине, тако да не чуде мишљења да је то *човечански и поетски, најзначајнија лирика српска, најисана у време помора првога светског раја*. Ма колико били лични и интимни, Дисови ратни стихови су и одраз колективне свести, зато што је тешко пронаћи српског војника, који се тих дана не поистовећује са Дисовим

песмама. Српски војници, као и Дис, налазе се далеко од родног краја, сањају Србију и своје драге и сваки од њих, поред општих патриотских мотива, има и лични мотив – да се врати у Србију и буде са онима које највише воли.

Занимљив дуализам дешава се код Станислава Винавера у Првом светском рату, када објављује прво певање средњовековног спева *Немања* и шест песама. Половина стихова писана је у његовом већ познатом стилу, који одликује музикалност, експериментисање по песничком језику и запажена примена симбола. Винавер је свестан слабости имагинарних представа рата и у песми *Визија пред Скагром* обраћа се музи *И склоивши руке молио сам смерно, Даљину сесџринску, да да речи нове, За вас, шамна браћо... Моћ за неизмерно, И гласнији замах... И свећлије снове...* Молбе су услишене и Винавер има потпуно супротан приступ у циклусу *Пешаци* (*Командант баталјона, Наредник Велибор и У 1915*), где приказује реалне и живе слике ратне стварности и практично одустаје од свог прокламованог начела да је *визија увек јача од саме стварности, уколико стварности уојшће постоји за уметника. На почетку јесме Командант баталјона, Винавер даје суморну слику војничког строја У бескрајном маршу клеча се кроз блаћо, Уморни војници тиешке тишке вуку. Сви смо болно, црно и каљаво јатко, Три смо дана гладни у нашем тику.* Једину наду и спас у тој тешкој ситуацији војници виде у команданту батаљона (*Он ком хвале нема, Силан, мудра ока као бог с висина*), који је, у ствари, *Командант вере и уздања*. Уочи Другог светског рата Станислав Винавер ће објавити књигу стихова *Рајни другови* (1939), значајно различиту од дотадашњих његових дела и по многим особеностима изузетну у српском песничком посвећеном рату. Песнички портрети другова Станислава Винавера из скопског ђачког батаљона и целокупне српскевојске сликани су топло, реално, у конкретним животним и ратним ситуацијама и са много љубави за сељацима, ђацима, официре, трећепозивце и друге ратне другове. Занимљиво је да Винавер, у разговору са Бојићем у албанским планинама, призива патриотску поезију, која неће српски народ китити *декорацијама Данунција и ђинђувама лажне јашешике*. Он замишља и очекује *тригушену и мистичну* поезију која о српском хероизму и слави *не би као ни говорила, али би њом била прожмана и оијена*.

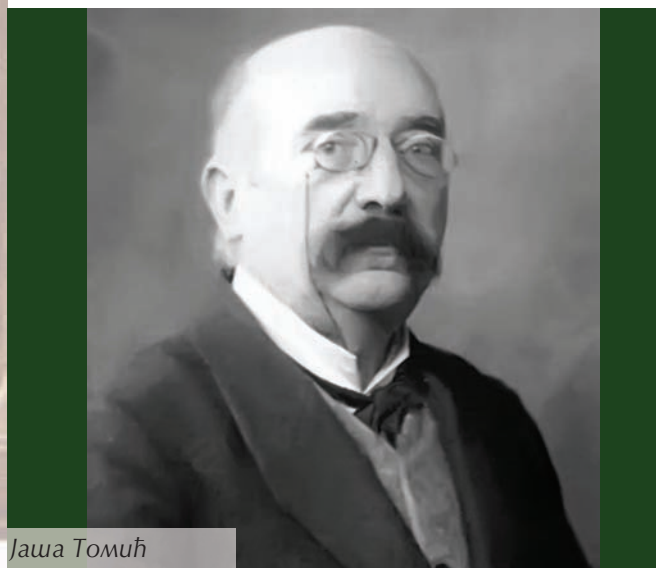
Јован Дучић *царски звони* из српских посланстава у Риму, Атени и Мадриду, можда не толико *Царским сонетима* и песмама из циклуса *Моја оцабина*, колико *Сунчаним песмама, Песмом сунџона* и *Песмом тишине*. Родољубива Дучићева лира већ је опевала славу, заставе и победе из балканских ратова и песник чини напор да у Првом светском рату споји родољубиво и историјско, тако што ће песнички уобличити давну српску прошлост кроз слике господства, сјаја, копљаника, двобоја, писаца житија и других светлих појединости из доба Душановог царства. С друге стране, победа је на видiku и прећи ће *све тишеве наше, И огледнувши се у дну свију река, доћи ће дани мира* и Дучић осећа потребу да у ратним данима пружи визију срећне будућности, изграђене на постулатима вредног

Драгиша Васић

Алекса Шантић

Јаша Томић

рада и поштовања ратних традиција и жртава. Сасвим је природно што из ових одређења произлази дефиниција да је *отаџбина само оно куда наш зној падне где је крв очева ђала; И ђлог благословен рађа само груда где су мач захрђан деца искојала*. Препознатљива је намера Јована Дучића да у песми *Химна ђобедника* сублимира историјска искуства и потенцира да *џраг ових исђих шђо су данас ђали, Видеће се суђра како свеђле небом, док истовремено мрежом неочекиваних контраста илуструје нераздвојеност мрђвих и живих, ранијих и ђознијих нарашђаја, муке и славе*. Завршна строфа песме резервисана је за Дучићеве афоризме и сентенце о колективном духу српског народа, патриотизму, жртвама за слободу отаџбине, слави и креирање симбола победе попут *букђиње, зрцала мача и сунца мученика*.

Дучићева ратна поезија

У ратној Дучићевој поезији препознаје се склоност да узвишеним и гордим стиховима слави далеку прошлост, али и жеља да *ђобедничким химнама* ода признање борцима у актуелном рату. Стварању победничког духа у српском народу и култа жртве и страдања свој допринос дају Јован Дучић, Милутин Бојић и други песници, али Драгутин Филиповић и Милосав Јелић истим циљевима теже са значајно другачијим поетским погледима и песничким средствима. Они су преузели народну песничку терминологију и морални кодекс српске епике, осавременили и лирски обојили епски десетерац и тако традиционалну форму српске народне поезије релативно успешно прилагодили за поезију о актуелним ратним догађањима. Филиповић и Јелић прецизно деле мотиве и то тако да први опева догађаје и јунаке из далеке историјске прошлости, док други слика савременике и од њих ствара епске величине. Збирка Милосава Јелића *Србијански венац* појављује се 1917. године у Солуну и одмах привлачи пажњу непосредношћу и узбудљивошћу поезије о судбинама јунака, који су, колико јуче, гинули пред очима савременика. Прво издање *Косовских божура* Драгољуба Филиповића излази на Крфу 1918. године и у том тренутку, када се рат ближи крају, књига представља симбол победе и јединства давнашње ратничке аристократије и савремених бораца. Полазиште за поезију Драгољуба Филиповића је у косовском миту, али чудноват спој трагичног, епског, лирског и сликовитог омогућава стварање оригиналног света симбола. Како је само сугестивна и мистична визија султана Мурата и Милоша Обилића, непостојећа у народној поезији *Тама. Ноћ је одмакла дубоко. Сулђан Мурађ будан, још не сјава. Сан му не да вечне судбе ђајна. – Док ошђуда са ђоља бескрајна У муњи се Милош оцрђава*.

Прозно стваралаштво је у Првом светском рату мање заступљено од поезије и појављује се, углавном, у виду краћих форми попут прича, приповедака и цртица. Најплоднији српски прозни писац у рату је Иво Ђипико, који у периоду 1916–1919. године издаје збирке *На ђомолу, Из рађних дана 1912–1917* и *Из солунских борби*. Дела Ива Ђипика са тематиком из Првог светског рата најчешће су фраг-

менти, истргнути из дневника, несређени и књижевно недограђени. Записи *Пламичци, Дечица, Јабука, Жеђ* и *Пред брисаним ђросђором* имају неку непосредност и топлину, што их издваја од осталих, претежно путописних, бледих и штурих белешки. Непосредно по завршетку рата појавиће се приче, приповетке и романи Драгише Васића, Станислава Кракова, Милоша Црњанског, Вељка Петровића, Милутина Јовановића и других писаца, што значајно повећава вредност српске прозе о Великом рату.

Станислав Краков почиње да ради на романима *Крила* и *Кроз буру* 1918. године, у рововима на Солунском фронту, што га не спречава да у роману *Крила* изгради изоштрени, ироничан и необичан угао гледања на рат. Писац користи технике пародије, сарказма и комбиновања трагичних ратних детаља са наизглед безначајним појединостима и тако гради бруталну, кошмарну и често гротескну слику рата. Свакодневни јуриши, фијукање граната и страх од смрти стварају временом код бораца стање *ођуђелосђи* за страхоте рата, а ирационални борбени занос војника Краков објашњава *ђијансђвом борбе*, у коме је *човек храбар само зађо шђо више не мисли и шђо убија да не би био убијен*. Далеко је све то од било какве патриотске поетизације и увелико раширеног мита о непобедивој и дисциплинованој српској војсци. Одмах по објављивању романа *Крила* запажа се и филмичност тог дела и специфично приповедање Станислава Кракова са применом монтаже, реза, кадрирања и других филмских поступака. Филмски приказ *нових имђресија* подразумева да кадрови не прате континуитет радње и да се тек *монђажом* појединачних слика добија општа романексна слика рата. Посебност романа *Крила* је и у способности писца да књижевно прати кретање војника, не само са копна или мора, већ и из ваздуха. Краков је фасциниран још једним новим открићем – *аерођланом*, како због осећаја *ђијансђва* и *радосђи* у ваздуху, тако и услед могућности да ратиште сагледа из висинске перспективе и угла *авиона* у *дивљем леђу*.

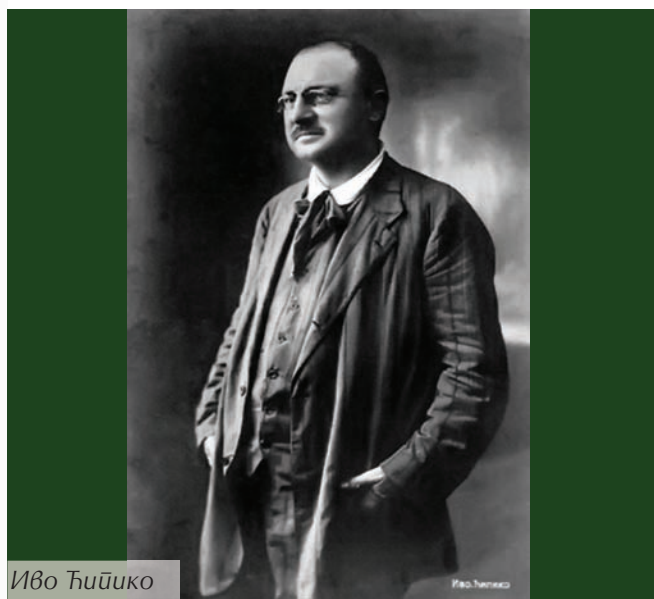
Ратна разочарања

Саборац Станислава Кракова на Солунском фронту је и Драгиша Васић, који после рата објављује збирку приповедака *Уђуљена кандила* (1922) и роман *Црвене магле* (1922). Приметно је да рат одлучујуће детерминише Васићево књижевно стваралаштво и да најбоља дела извиру из његове ратне биографије. *Горким* речима Драгиша Васић описује ратне јунаке са *ђорушеним идеалима*, док у креирању трагичног лика Секуле Ресимића користи елементе пародије, како би живописно, скоро пластично, приказао тог довитљивог, умешног и сулудо храброг војника, који истовремено коцка, вара, краде и бежи из војске. *Црвене магле* и *рађне ђриђовейќе* несумњиво су директан резултат Васићевог учешћа у трагичним ратним догађајима, *духовних разочарања* и осећања *дезоријенђације* и *бесђомоћносђи* послератних генерација. Он добро сагледава да испод опште и заједничке ратне несређе постоје личне катастрофе појединаца и у свом књижевном поступ-

ку највећи значај даје управо њомној анализи психолошког поремећаја и хаоса у „рашћујућем човеку“. Посебно су снажни сегменти романа *Црвене магле* у којима писац кроз унутрашње монологе и грозничава размишљања главних јунака проналази три кључне истине у трагедији ратне генерације и општем расположењу у послератном периоду. Васић прву истину открива тако што *широким очима* гледа велику илузију и подвлачи *Било је једно снажно колено људи и ја сам њим њланинским дивовима припадао. Оно је схватило живош као жртву. И најојено духом вишешива и традиције, у огњеном, енергичном родољубљу, у невиђеној чистоши и лепоши душе, оно се жртвовало*. Друга истина је да припадници те генерације, баш тада, на врхунцу највеће славе и после остварених снова, *никад несрећнији нису били, док се шрећа истина назире у Васићевом осећају ужасне трагедије, најслабније, њо боловима, генерације које нестијаје и чија је свиреја судбина: да на крвавим својим грудима, њуним рана за њринциј ошцабине, ѡригри, хшела не хшела, онај ѡлемениши ѡринциј космојолишизма*.

Српска књижевност у Првом светском рату највећим делом настаје на Крфу, у Солуну, Бизерти и другим местима размештаја избегле српске владе и војске, мада се извесна књижевност рађа и у земљама удаљеним од Балкана, окупираној домовини, аустроугарским и немачким логорима и заточеништву. У окупираној Србији живе и раде Сима Пандуровић, Милорад Петровић, Борисав Станковић, Момчило Настасијевић, Јелена Димитријевић, Исидора Секулић, Даница Марковић, Милица Јанковић и други писци. Њихове ратне биографије делују попут грађе за добар роман или драму и препуне су детаља о добровољном учешћу у рату, отпуштању из војске због болести, избеглиштву, смртним опасностима или дочеку окупације у породичном кругу. Вредан дивљења је храбар поступак песникиње Данице Марковић, која учествује у Топличком устанку 1917. године, пролази кроз заточеништво у нишкој тврђави и остаје жива само захваљујући интервенцији бугарског песника Ивана Вазова. С друге стране, узбудљиви ратни дани Момчила Настасијевића пресудно утичу да више песама и прича веже за ратне догађаје и већ тада значајно освежи српску књижевност језичким и структурним иновацијама, дубином лирике и фолклорним елементима. Колико је само лепоте, смисла за мелодију и народски искрене туге за погинулима у стиховима *Ошкени зумбул с груди, ѡгни главу; војника хоће да закојају, а њему ѡако се живело. Шшта вреди ѡој шшо моли, ѡа крсшача, ѡа име, неће се војник врашшии у село, неће ѡљубиши коју воли*.

Исидора Секулић се у запису *Помрачени Београд* идентификује са опустошеном и поробљеном престоницом, дочарава атмосферу потиштености и страха и износи занимљиву тврдњу *Ошцабина је ишак била овде, ѡод црном звездом; а емиграција је била само ѡровинција ошцабине*. Управо је питање писца који су остали да живе у окупираној земљи доводило до тешких полемика у београдским државним и културним круговима у поратном периоду, поготово ако су, макар и минимално, сарађивали

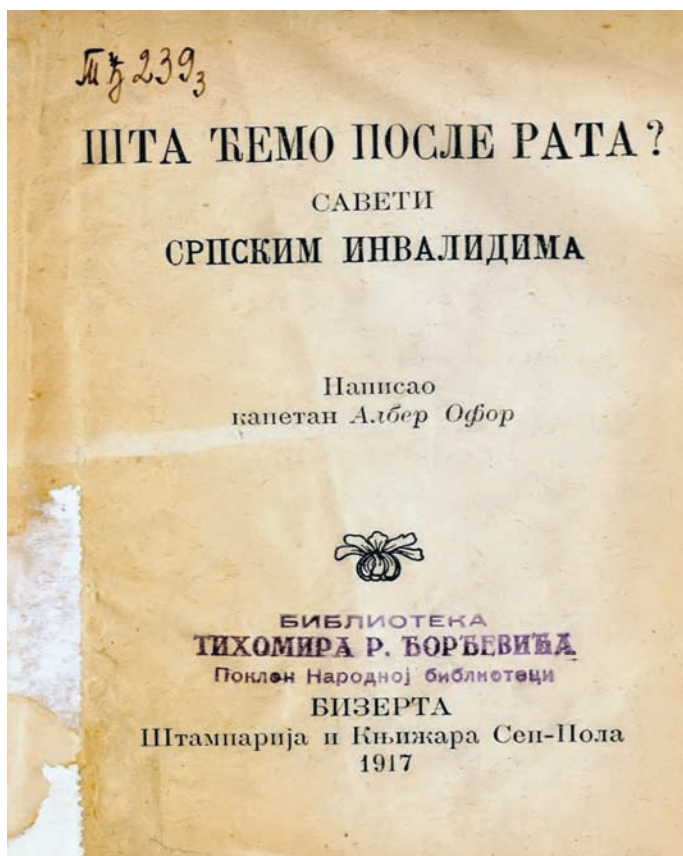
Иво Ђиико

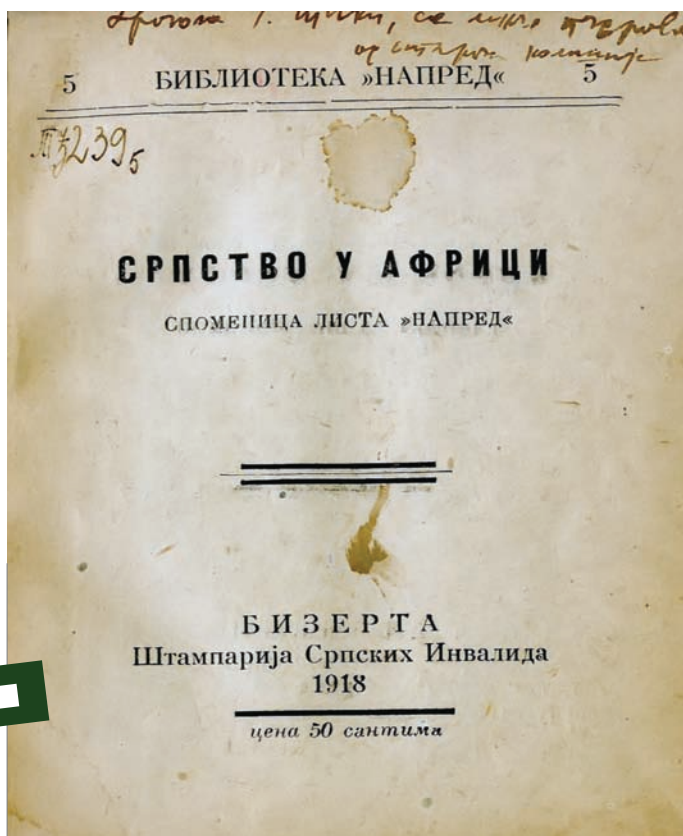
Исидора Секулић

Станислав Винавер

са окупаторским властима. На основу принципа *Избегли Срби – то су Обилићи; неизбежни Срби јесу Бранковићи*, Вељко Милићевић је стављен на стуб срама због обављања дужности министра правде у црногорској емигрантској

влади, док су Бора Станковић и други сарадници *Београдских новина* оптужени за сарадњу са гласилом окупацијског гувермана и *издају родољубља*. Водећи писац *Београдских новина* и по квалитету и по квантитету је, свакако, Бора Станковић, који даје дозволу да му се објављују старија дела и пише за лист, својеврсни дневник под насловом *Београдске шећње*. У Бориним *Београдским шећњама* рат се појављује спорадично, и то пре свега као оквир за приказ психозе окупације у Београду и срамног понашања београдских богаташа, кафеџија и трговаца, за које је ратно стање боље него да су добили *главни згодиштак на Луштрији*. Уметничка снага писца видљиво опада у годинама окупације Србије, али и у *шећњама*, повремено, препознамо карактеристична *мушња* психолошка стања, расположења и дубину духовног простора и то, пре свега, у упечатљивим и лепо извајаним ликовима трговаца, занатлија, војника, бивших уметника, чиновника и *кафанских људи*.

Сима Пандуровић, Велимир Живојиновић Масука, Милош Перовић и други српски књижевници су у Првом светском рату заточени у логорима аустроугарског и немачког царства. На гробљу у Нежидеру и данас се налазе стихови Симе Пандуровића, посвећени заборављеним жртвама и херојима рата. Док Милутин Бојић из Драча, 1916. године, сања *пресјоницу белу, Кишњасту и младу у сушону* и тек наслућује *разривена недра* и тупи *баићућинске сјраже*, дотле Сима Пандуровић у логору тугује за његовим *Градом*, много јасније види *мрак, глад, ројство, беду увреду, срамшћу и шешке кораке варвара* и са великом сигурношћу предвиђа слободу, како београдским *улицама шећа*.

Човек пева после рата

Први светски рат и голгота Србије окончавају се силовитим продором српске војске у југословенске просторе, победом сила Антанте, Версајским миром и формирањем нове државне творевине ослобођених јужнословенских народа. Видљиво је да последице светског ратног сукоба, неодвојивог од два претходна балканска рата, узрокују значајне промене у многим доменима друштвеног и културног живота Србије, изазивају велике потресе и рађају дијаметрално супротне реакције уметничке свести на ратна догађања. Српска књижевност је поготово подложна поларизацији *старих* и *нових*, сукобљавању предратних и поратних идеја и радикалној промени односа према традицији, књижевним жанровима и природи саме књижевности. Писци, историчари књижевности и критичари тврде да је рат све преокренуо и да више ништа није исто у српској књижевности. Како би и могло бити исто после страшног доживљаја рата, избеглиштва, логорских искустава и нестајања читавог покољења писца са књижевне и животне сцене. Спискови *Једно јодушје* у крфском Забавнику и *Жрџиве српске књиге* Душана Шијачког сурово подсећају да у српској литератури више не стварају Јован Скерлић, Милутин Ускоковић, Велимир Рајић, Прока Јовкић, Милош Видаковић, Петар Кочић, Душан Срезојевић, Владислав Петковић Дис, Милутин

Бојић и многи други књижевници, док преживели све више размишљају да ли уопште има смисла бавити се књижевношћу.

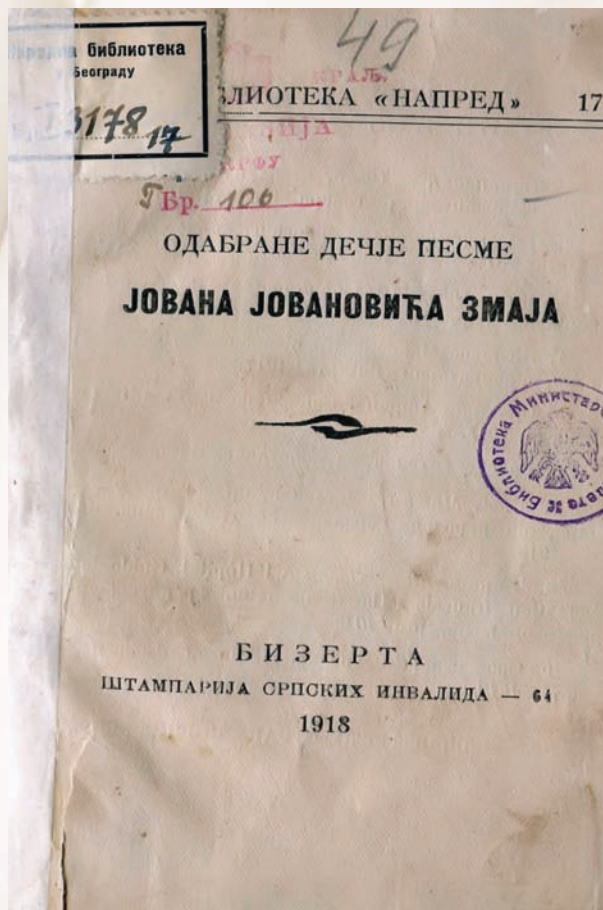
У књижевни живот Србије улазе после рата писци повратници из рата и емиграције, који теже *новом* животу и уметности, негирају постулате књижевности *златног* века, истражују и експериментишу, мењају песнички језик, стил, стих и ритам, руше и граде светове у свемиру и иду *у ширину, висину и дубину*. Писци се укључују у разноврсне покрете и правце (експресионизам, футуризам, дадаизам, хипнизам, зенитизам...) и пишу *манифесте* као *да се очекивало да иза њих корачају војске*. Покрети тог раздобља обједињују се називом *послератни модернизам* или термином из војног жаргона *авангарда* (претходница, извидница, први борбени ред војске), док се у новије време за све авангардне покрете после Првог светског рата најчешће користи назив *експресионизам*. Постоје аргументована мишљења да су авангардна својства српске литературе уобличена уочи Првог светског рата и да би до раскида са традицијама модерне дошло и без ратног сукоба, али се са много основа може тврдити да рат значајно утиче и убрзава промену основног тока српске књижевности. Рат изазива дубоке промене у погледима на књижевност, односе у друштву и сутрашњицу, *раш* је *породио још сивојину рашова*, *све се вредности још рашно цене*, а сваки нови покрет и изам је, по мишљењу Исидоре Секулић, *само једна свежа регрутација раша*.

Основни став авангардне литературе је антиратни, док слобода у уметничком стварању и смелост у уметничком надахнућу делом долазе из чињенице да појединци спас из ратног клања налазе у *недокучивом, невидљивом и необјашњивом*. Повратници из рата траже и оригиналан израз за нови доживљај историје и искуства из *Великог раша*, исмевају победнике и побеђене и рат боје осећањима бесмисла, духовног расула и дефетизма. Наравно, не сме се заборавити да је у послератни период српске књижевности снажно утиснуто и сећање на Крф, *Плаву гробницу*, Солунски фронт, људске жртве и друге последице аустроугарског, немачког и бугарског ратног похода на Србију. Творац једног од нових авангардних покрета, зенитизма, Љубомир Мицић, у посланици југословенском народу захтева *Не заборави земља наша да су и твоја деца оставила кости на острву смрти. Не заборави*

осврво крви и Крф и море Јадранско чији су јонори гушали безброј својих гладних лешева.

Нисам пашриошска шрибина, узвикује Милош Црњански у *Прологу* збирке *Лирика Ишаке* и резигнирано износи свој песнички програм. Црњански се са ратних згаришта Галиције и из војничких болница у Вуковару, Бечу и Опатији враћа уморан, *без бога и господара*, са *живим ранама* и погледима на отаџбину, као на *пичану улицу*. У војничкој торбици носи стихове, писане и штампане током рата, који су, у тренутку објављивања збирке (1920), у тој мери нови да су одјекнули као бомба. У ратној лирици Милоша Црњанског нема ни трага од очекиваног родољубља, традиционалних вредности и победничких химни, док су горчина, револт, дефетизам и склоност ка рушењу свих светиња исказани толико нападно и изазивачки, *да су многи смашрали ову поезију равну националном издајству*. Недовољно је, у тим послератним данима, запажено да Црњански негирањем *Душановог сјаја, оклојника, царских двора и сшегова, десшошца свеших, велможа у свили и манаштира*, не смешта у први план антипатриотски став, већ да, пре свега, чини снажан отклон од дотадашњег српског родољубивог песништва у целини и поготово од *шомезне* и *шарнасовске* поезије Дучића, Ракића и Бојића. Оспоравајући моралне вредности традиционалних атрибута родољубивости и супротстављајући их мало или никако коришћеним симболима патриотизма, Црњански доводи у питање и синонимни карактер појмова, попут *народа* и државе или родољубља и државотворства, док *шшраси* и *шшуга* његове поезије извиру из осећања да је повратак из рата *најшужнији доживљај човека*.

Послератни дани представљају за Душана Васиљева само продужење рата, без разбојишта и клања, али са ломовима у души, прерано отрованим животом и озбиљно нарушеним здрављем због запаљења плућне марамице. Васиљев, у песми *Човек шева шосле раша* прецизно објашњава полазиште многих војника у рату кроз стихове *Ја сам се смејао у крви до колена, и нисам шшшо: зашшо? Браша сам звао душманом клешим. И кликтао сам кад се у мраку најшред хрли, и онда леша к врагу и Бог, и човек, и ров*. Много већи проблеми за песника и његове саборце настају после рата, када се неминовно поставља питање

Послератни дани представљају за Душана Васиљева само продужење рата, без разбојишта и клања, али са ломовима у души, прерано отрованим животом и озбиљно нарушеним здрављем због запаљења плућне марамице. Васиљев, у песми *Човек шева шосле раша* прецизно објашњава полазиште многих војника у рату кроз стихове *Ја сам се смејао у крви до колена, и нисам шшшо: зашшо? Браша сам звао душманом клешим. И кликтао сам кад се у мраку најшред хрли, и онда леша к врагу и Бог, и човек, и ров*. Много већи проблеми за песника и његове саборце настају после рата, када се неминовно поставља питање

зашто и када се треба суочити са последицама рата и прозаичношћу грађанске свакодневице. Како уопште и почети нови послератни живот у мушном мору блуда и кала, у ситуацији када су песнику, док је ратовао, сестру продали и мајци *посекли сеге косе*? Душан Васиљев нема више снова и са много песничке снаге и искрености изражава умор, егзистенцијалну несигурност, емотивну празнину, резигнацију и *покорно сагибање главе* после рата кроз стихове *А данас мирно гледам како ми жељну жену губави бакалин грли и како ми с главе разноси кров, – и немам воље – ил' немам снаге – да му се свешћим*. Он потресно сведочи како рат и кад не убије тело, отупи разум и осећања, обесмисли све животне циљеве и остави само *горка сазнања узалудности и промашености*. У послератној агонији и моралној грозници Васиљев не тражи *плен*, већ очајнички жели *шаку зрака*, чашу млека, *мало беле јушарње росе* и друге симболе прочишћења, обнављања, свежине, нежности и свега што је супротно од *блуда и кала*.

Више књижевних дела са ратном садржином појављује се непосредно после Првог светског рата и уверљиво сведоче да књижевност као дело имагинације има моћ да представи комплексну и трагичну слику рата. Ратне визије су великим делом утицале на експресионистичку стилску оријентацију у послератним делима Црњанског, Кракова, Васића и Петровића, што потврђују и искази више књижевних критичара да су *људска сћања изазвана и створена ратом* пресудно одредила читаву генерацију авангардних писаца. Доступни подаци, коментари и мемоари говоре да су романи књижевника авангарде настали у ратним данима или одмах по завршетку рата, те да су добрим делом засновани на аутобиографским елементима ратне стварности. Спој доживљаја ратне збиље, експресионистичке стилистике и трагања за новим поетско-стваралачким изразом, ствара у њиховим делима непоновљиве слике ратног кошмара, различите модалитете спасења од рата и искрену тугу за заблуде и несигурне егзистенције повратника из ратног сукоба. У прилогу смо већ довољно рекли о квалитетима Милоша Црњанског, Растка Петровића, Станислава Кракова и Драгише Васића и њиховом значају за целокупну српску књижевност, али овог пута скрећемо пажњу да су поетизованим романескним исказом, продорима у област подсвесног, пластичним приказом осећања поражености и губитка илузија, разбијањем устаљених представа о рату и патриотизму и другим књижевним поступцима, омогућили многим будућим генерацијама да истински и емоционално доживе страхан *Велики рат* и страдања српског народа. Њихови романи делују и век касније тако модерно, да се са чуђењем можемо упитати – *како је неко још тада могао да оствари тај сћејен пријоведне кријичности, ши структуру грошеске, тај сћејен пријоведне најешости*?

Легендарна Трилогија

Српска трилогија Стевана Јаковљевића разликује се од скоро свих књижевних дела о Првом светском рату, зато што се у њој не приказују војнички, политички, званични или лични погледи на рат, већ колективно, то јест народно виђење ратних догађања. Ликови потпоручника Александра, Танасија телеграфисте, наредника Милутина, Станоја темпирача, самог писца или бројних *ејизодиста* јесу именовани и рељефно оцртани, али њихова улога је превасходно да представе одређене *сћејове* српских ратника и да буду *приједставници безбројних оних нејоменутих и анонимних*. Снагу трилогије и *ратну динамику* могуће је сагледати и осетити тек у целовитом читању, *када дневник једне бајтерје* и потресни и непосредни прикази ратних збивања добијају пуноћу и јасне облике народног или колективног гледања на Први светски рат. Здраворазумске и народске мисли и поуке из *Српске трилогије* временом постају део легенде и истине о ратовању српског народа и управо у томе треба потражити разлоге велике популарности романа Стевана Јаковљевића. Пола века после *Српске трилогије* појавиће се роман Данка Поповића *Књига о Милушину* (1985), који ће неодољиво подсетити на дело Стевана Јаковљевића, не само по двадесет издања и великој читаности, већ и по опредељењу да се Први светски рат и добар део наше новије историје види кроз оштроумна запажања, опаске и болна питања српског сељака. Писци после Другог светског рата посматрају Први светски рат из перспективе која је значајно другачија од угла гледања њихових међуратних претходника и стварају вредна књижевна дела, додуше без личног ратног искуства и после одређене временске дистанце, али са познавањем примарних докумената из рата од 1914. до 1918. године, полемичким односом према званичним историјским подацима и неоптерећеношћу традицијом. У таквим околностима настаје и тетралогија Добрице Ћосића *Време смрти* (1972–1979), за коју ће многи рећи да је по истинитости и критичности *највиша шачка у развојном луку српског романа о Првом светском рату* и да *приједставља врхове уметничког домейна српске књижевности*.

Српска књижевност после Првог светског рата често се своди на сукоб модернистичких и социјалних тенденција, мада још Растко Петровић примећује како се *ниједна књига данас не чита са интересом којим се чита књига о рату*. Ратна литература несумњиво је веома значајна у међуратном периоду и уверљиво доказује да Први светски рат ствара оштар рез код српских писаца и дели свет и уметност на раздобље пре и после рата. Чини се и да је до многих неразумевања традиционалиста и модерниста дошло управо због разлике у погледима оних који су у рат ушли и оних који су из рата изашли. Било како било, не може се оспорити да су у међуратној књижевности створена вредна дела, поготово на плану поезије и кратког романа и да модерни послератни ретроспективни искази не прате наступање армија и топографију бојева, већ трагове човека у рату. У складу са тим, неминовно је било направити радикалан обрачун са старим вредностима и митовима и широм отворити простор за ново, луталачко, магловито и суматраистичко. ■